

В. П. Звонар,
к. е. н., с. н. с. старший науковий співробітник,
Інститут демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи
Національної академії наук України, м. Київ

СІЛЬСЬКА ГРОМАДА В УКРАЇНІ ЯК СУБ'ЄКТ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ: АКТИВІЗАЦІЯ ЧЕРЕЗ САМООРГАНІЗАЦІЮ ТА ПАРТНЕРСТВО

V. Zvonar,
PhD in Economics, senior researcher, senior staff scientist,
Ptoukha Institute for Demography and Social Studies,
National Academy of Sciences of Ukraine, Kiev

A RURAL COMMUNITY IN UKRAINE AS AN ACTOR OF SOCIO-ECONOMIC DEVELOPMENT:
STRENGTHENING THROUGH SELF-ORGANIZATION AND PARTNERSHIP

У статті визначено стратегічні напрями зміцнення суб'єктності сільської громади в Україні у питанні забезпечення власного соціально-економічного добробуту — з використанням можливостей самоорганізації та з акцентом на співробітництво широкого спектру зацікавлених сторін. Кроки з посилення організаційної життєздатності та соціально-економічного потенціалу сільських громад запропоновано диференціювати відповідно до характеру діяльності основних соціально-економічних суб'єктів на місцях — громадського активу, бізнесу, органів місцевого самоврядування. Обґрунтовано, що розвиток самоорганізації на селі для цілей забезпечення місцевого соціально-економічного добробуту має ґрунтуватися на розбудові мережі громадсько-активних шкіл, на поширенні моделі соціального підприємництва, а також на покращенні місцевих умов для функціонування органів самоорганізації населення. Зроблено наголос на важливості та сформульовано організаційні засади фасилітативної участі центральної влади у цих процесах.

The paper argues the strategic directions of the strengthening of the social and economic potency of rural communities in Ukraine exploiting the principles of the self-organization and inner-community stakeholders' cooperation. It is suggested that the possible measures to revive and secure rural community socio-economic capability are to be differentiated in accordance with the organizational and operational specifics of the given inner-community institutions, such as the local civil society, the local business and the local public authorities. The paper reasons that the self-organization and the vast cooperation of the institutions considered could promote the rural socio-economic welfare through the establishment of a network of community schools, through deployment of community-based social entrepreneurship, and through the maintenance of the specific public bodies of self-organization of local population. The importance of the central powers' facilitation to these initiatives must also not be neglected. The paper sets the possible ways and means of that facilitation as well.

Ключові слова: громада, сільська територія, розвиток, самоорганізація, співробітництво, громадська участь.

Key words: community, rural area, development, self-organization, partnership, community involvement.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

В Україні започатковано реформу децентралізації владних повноважень, підсумком якої має стати зростання кількості інституційно та фінансово самодос-

татніх територіальних громад. Базовим інструментом забезпечення цього процесу визначено добровільне об'єднання існуючих громад у крупніші територіальні соціально-господарські утворення, які, ймовірно, бу-

дуть ефективнішими. Основний масив утворених нині таких об'єднаних громад складається, переважно, із сільських населених пунктів (сіл і селищ). Отже, новітні процеси децентралізації влади безпосередньо перехресуються з проблематикою соціально-економічної ефективності сільського розвитку. Водночас указані процеси відбуваються не без проблем. Далеко не всюди місцеве населення виявляється готовим до змін. Результативність децентралізаційної реформи — як і реалізація стратегічного завдання забезпечення сталості соціально-економічного розвитку сільських територій в її контексті — значною мірою залежить від успіху освоєння громадами новітніх механізмів самоорганізації та співробітництва у своїх межах.

АНАЛІЗ ОСТАННІХ ДОСЛІДЖЕНЬ І ПУБЛІКАЦІЙ

Соціально-економічні аспекти розвитку сільських територій в Україні досліджують О. Булавко, Т. Заяць, М. Орлатий, І. Прокопа. Проблематику децентралізації владних повноважень в контексті потреб регіонів і сіл вивчають М. Карлін, П. Кулинич, М. Махсма, М. Чорнобай. Науковий дискурс про самоорганізацію сільського населення ведуть Є. Глухачов, Ю. Губені, Н. Котько, А. Тереняко. Засади політики розвитку вітчизняних територіальних громад, в основі якої — партисипативне управління, сформулював Ю. Пертушенко. Разом з тим, недостатньо висвітленими у фаховій літературі залишаються аспекти самозабезпечення соціально-економічного добробуту сільських територій в Україні з використанням переваг громадської участі та доцільного співробітництва основних стейкхолдерів у цьому процесі.

МЕТА СТАТТІ

Мета статті — формування напрямів використання можливостей самоорганізації у сільських громадах в Україні для потреб соціально-економічного розвитку з акцентом на залученні широкого кола зацікавлених сторін.

ВИКЛАД МАТЕРІАЛУ

На нашу думку, зміцнення суб'єктності сільських громад у питанні забезпечення їхнього ж соціально-економічного розвитку має спиратися на співробітництво між такими основними "гравцями": громадським активом, місцевим бізнесом, органами місцевого самоврядування. Необхідні зусилля і кроки слід диференціювати відповідно до особливостей діяльності цих суб'єктів. За умови стійкої інституційної взаємодії між ними із визначенням сфери відповідальності кожного суб'єкта найгостріше питання життєдіяльності сільських поселень можуть вирішуватися ефективно і своєчасно. З урахуванням цього автор пропонує напрями, за якими може відбуватися активізація сільських громад як суб'єктів соціально-економічного розвитку, заснована на самоорганізації і партнерстві. Так, сферою докладання зусиль громадського активу може стати розбудова мережі громадсько-активних шкіл для інтенсифікації громадського руху у сільській місцевості. Бізнес має звернути увагу на переваги соціального підприємництва як способу узгодження соціальних та економічних цілей сільського розвитку. Інституції місцевого самоврядування можуть активніше долучитися до створення/покращення місцевих умов для функціонування органів самоорганізації населення. Безумовно, слід урахувати і важливість фасилітативної участі центральної влади у цих процесах.

Основною перешкодою для розвитку партнерства на рівні територіальних громад в Україні була і залишається неорганізованість громадського руху на селі. Якість цього руху прямо залежить від загальносоціально-економічного стану території. Оскільки

ки великі міста й урбанізовані регіони завжди відзначалися кращими загальними соціально-економічними умовами, громадський сектор найбільш динамічно розвивався і розвивається саме там. Нерозвиненість громадської участі у малих і сільських громадах стала особливо відчутною, коли багато з них опинилися перед проблемою прийому переселенців зі сходу України та Криму: великий тягар пов'язаних із цим зусиль ліг переважно на органи місцевого самоврядування, котрі часто не готові до цього ні фінансово, ні ментально, ні організаційно.

Тому особливу увагу в Україні слід приділити саме зміцненню ролі громадського активу у питанні життєдіяльності сільських громад. Сформувані цей актив допоможе організація діяльності громадсько-активних шкіл (ГАШ) як форми партнерства між школою, громадою та ключовими місцевими інституціями. Громадсько-активні школи — це заклади, які відкриті після завершення традиційного шкільного дня для надання освітніх, розважальних, оздоровчих, соціальних послуг та для організації програм професійної підготовки людям усіх вікових категорій. Модель ГАШ реалізується в різних країнах світу вже майже сімдесят років за такими основними компонентами: 1) безперервність навчання, що передбачає формальну і неформальну освіту в різні періоди життя, а також міжпоколінську взаємодію; 2) згуртування громади з акцентом на підвищенні соціальної відповідальності місцевого населення, вихованні лідерів, залученні всіх мешканців до життя громади; 3) максимальне і раціональне використання місцевих ресурсів (і ресурсів школи) для вирішення локальних проблем, а також координація дій різних інституцій у громаді для попередження дублювання функцій [1]. ГАШ розглядає громаду як ресурс власного розвитку і себе як ресурс розвитку громади. Крім того, вона спирається на волонтерську працю та на широке співробітництво у громаді.

Примітно, що в Україні ініціаторами співробітництва між школами та місцевими громадами стали саме організації громадянського суспільства. Підсумком їх роботи стало формування з 2003 р. мережі ГАШ, яка налічує близько 170 закладів у 14 областях України [2]. Як приклад причетності ГАШ до розвитку сільської громади, можна згадати заклад, що функціонує на базі загальноосвітньої школи I—III ступенів с. Гірка Полонка Луцького району Волинської області [3]. У ній значна увага приділяється оздоровчим послугам, зміцненню родинних відносин та добросусідських взаємин між мешканцями громади, розвитку молодіжних ініціатив.

Цей та інші приклади ГАШ свідчать про те, що подібні інституції в умовах скорочення мережі соціальної інфраструктури могли б стати осередком у громаді, який би інтегрував функції різних видів соціальних установ: школи, будинку культури, бібліотеки, районного управління у справах молоді і спорту тощо. Крім того, функціонування ГАШ дозволило б забезпечити необхідним волонтерським ресурсом інші спеціалізовані соціальні заклади — лікарні, ФАП, територіальні центри із соціального обслуговування і т.д.

З метою поширення функціонування ГАШ у сільських громадах доцільно здійснити комплекс відповідних заходів. На рівні громад активістам необхідно: 1) ґрунтовно вивчати та узагальнити вітчизняний і зарубіжний досвід створення ГАШ; 2) здійснити інвентаризацію місцевих ресурсів (людських, інфраструктурних, фінансових тощо), необхідних для впровадження моделі ГАШ у конкретній громаді; 3) виявити потенційні проблеми і перешкоди, пов'язані зі створенням ГАШ у громаді; 4) визначити спектр необхідних залучених ресурсів; 5) налагодити комунікативні майданчики для спілкування з іншими суб'єктами з метою подолання перешкод; 6) популяризувати ідеї ГАШ серед населення.

На рівні державного управління корисно: 1) організувати обмін досвідом реалізації проектів ГАШ з різних областей України; 2) створити та запровадити тематичні курси для керівників загальноосвітніх закладів і забезпечити їх знаннями, необхідними для реалізації проектів (наприклад, на базі інститутів післядипломної педагогічної освіти); 3) сприяти на всіх рівнях публічного менеджменту розвитку волонтерського руху в Україні.

Бізнес як учасник процесу зміцнення суб'єктності сільської громади також має відігравати визначену роль. Вочевидь, соціальна проблематика розвитку села за нишньої кризової ситуації повинна превалювати у всіх відношеннях. Тому бізнес має зважати на соціальні потреби сільської місцевості. З цією метою бізнес у партнерстві з громадськими активістами та місцевою владою може ініціювати або підтримувати створення та розвиток соціальних підприємств. Проект Закону України "Про соціальні підприємства" (№ 10610 від 14.06.2012) таким підприємством визначає суб'єкт господарювання, утворений юридичними та/або фізичними особами, пріоритетом діяльності якого є досягнення соціальних результатів у сфері охорони здоров'я, освіти, науки, культури, захисту навколишнього середовища, надання соціальних послуг тощо. Попри відсутність чинного рамкового закону соціальні підприємства в Україні сьогодні активно створюються і працюють, в т.ч. у селах. Потенціал для розвитку сільської громади демонструє, наприклад, соціальне підприємство "еЛлада" із с. Червоний Промінь Снігурівського району Миколаївської області. Підприємство спеціалізується на вирощуванні городини, а також на наданні сільгоспослуг населенню. Воно поєднує комерційну діяльність (культивування екологічної продукції рослинництва і надання послуг з обробітку земельних ділянок) із соціальними цілями (покращення якості і зниження вартості харчування дітей у школі, дитячому садку, навчання дорослих і дітей садівництву, надання окремим верствам продуктів і послуг безоплатно або за цінами, нижчими за ринкові) [4].

З метою поширення практики соціального підприємництва у сільських громадах необхідно виконати комплекс певних кроків. На рівні громад бізнесу та активістам слід: 1) активно долучитися до популяризації соціального підприємництва — через публічні й індивідуальні бесіди з підприємцями; здійснювати такі зустрічі має саме підприємницький авангард, який розуміє суть соціального підприємництва [5]; 2) вивчити доцільні сфери реалізації соціального підприємництва у конкретній громаді — сільське господарство, екотуризм, транспортні послуги ("сільський Uber") тощо; 3) налагодити комунікацію із такими підприємствами з інших громад для обміну досвідом; 4) заручитися підтримкою місцевої влади (зокрема, районної); 5) приділити належну увагу маркетинговим і фінансово-інвестиційним планам функціонування майбутніх підприємств.

На рівні державного управління важливі такі послідовні кроки: 1) подальша дерегуляція підприємницької діяльності, створення умов для появи нових підприємств; 2) передача значної частини повноважень органів державної влади у сфері ліцензування видів господарської діяльності до органів місцевого самоврядування (туроператорська діяльність, перевезення вантажів тощо) [6]; 3) прийняття рамкового закону про соціальні підприємства; 4) вироблення національної стратегії розвитку соціального підприємництва, яка дозволила б скоординувати зусилля підприємців, громадських організацій, донорських структур і держави; 5) створення інформаційних, навчальних і консалтингових осередків на рівні областей, що розвиватимуть напрям соціального підприємництва в регіонах; 6) розроблення дієвих механізмів пошуку партнерів і фінансування соціальних підприємств із залученням приватних компаній, кредитних установ, міжнародних фондів тощо; 7) забезпечення фінансової підтримки соціальних підприємств

із державного бюджету (наприклад, у формі цільових кредитів, наданих на конкурсній основі); 8) встановлення податкових пільг для соціальних підприємств відповідно до вироблених задалегідь державних пріоритетів; 9) забезпечення підготовки фахівців у сфері соціального підприємництва шляхом запровадження відповідних спецкурсів у межах підготовки спеціалістів економічного й управлінського напрямів; 10) підтримка науково-дослідних робіт із тематики соціального підприємництва.

У сфері відповідальності держави мають перебувати також інституційно-організаційні заходи підтримки соціального підприємництва, зокрема, через такі інфраструктурні елементи, як агентства місцевого розвитку, бізнес-інкубатори, фонди розвитку громади тощо. Цілеспрямована державна політика щодо розбудови інфраструктури місцевого економічного розвитку (в т.ч. в аспекті функціонування соціальних підприємств) в Україні поки що відсутня. Разом з тим функціонує низка недержавних організацій, котрі ідентифікують себе як агенції регіонального й/або місцевого розвитку. Але співпраця зазначених агенцій, з одного боку, і державних органів, з другого — залишається не виправдано слабкою [7].

Як приклад ефективних дій щодо економічного розвитку сільської місцевості (і соціального підприємництва, зокрема) можна навести діяльність "Подільської агенції регіонального розвитку", заснованої громадськими організаціями Вінниччини. Із 2007 р. Агенція розвиває практику соціального підприємництва. Зокрема вона долучилася до створення у Северинівській територіальній громаді сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів "Северин" та "Токарі". У 2012 р. у партнерстві з іншими громадськими активістами області було реалізовано проект, спрямований на створення нових робочих місць (у т.ч. на селі), на підтримку реалізації бізнес-планів підприємств-початківців у громадах Вінниччини [8].

Розвиток органів самоорганізації населення (ОСН) — напрям і сфера відповідальності інституцій місцевого самоврядування на селі. Сьогодні ОСН створюються та функціонують в різних громадах України. Вони поєднують риси і місцевого органу влади, і локальної громадської організації. Із владними органами їх пов'язують повноваження здійснювати місцеве самоврядування на визначеній території — власні та делеговані місцевими радами. Водночас як громадські організації ці органи працюють на громадських засадах.

Для демонстрації можливостей ОСН у контексті розвитку сільських поселень доцільно звернути увагу на приклад ОСН "Варин" селища Варва на Чернігівщині, що функціонує з 2012 р. За ініціатииви цього ОСН та за підтримки селищної ради територію селища було розділено на умовні сектори. У кожному такому секторі мешканці та працівники місцевих підприємств щотижня здійснюють заходи благоустрою (щонайменше, прибирання вулиць і громадських місць). За наполяганням ОСН у поселенні запроваджено посаду спеціального інспектора, який щоденно об'їздить територію селища та виявляє недоліки благоустрою. Зусиллями ОСН також завершено встановлення енергоефективних вікон у дитячому садочку, модернізовано систему вуличного освітлення. Крім того, ОСН залучене до ремонту дорожнього покриття на вулицях селища, як і до розширення мережі водогону [9].

Для розбудови сільської мережі ОСН на рівні громад інституціям місцевого самоврядування слід, насамперед, активізувати роботу із розроблення та прийняття статутів, яких в Україні у більшості територіальних утворень (в т.ч. у сільських) немає. За загальним експертним переконанням, статут у громаді сприятиме її адміністративній та юридичній самодостатності, що є важливими передумовами самоорганізації сільських мешканців. Відсутність статутів сьогодні стала проблемою і

в контексті реформи децентралізації влади в Україні. Прийняття статутів гальмується не стільки недосконалістю правової бази, скільки байдужістю значної частини місцевого населення і місцевої влади. З метою поширення практики затвердження статутів у вітчизняних громадах низкою фахівців пропонується уніфікований "модельний статут" [10]. Проте — через поширене незрозуміння на місцях доцільності статутів узагалі — використання готового рішення у вигляді шаблонного статуту, ймовірно, зводитиме реалізацію його положень до формальних декларацій. На нашу думку, ефективнішою у цьому разі може стати масштабна просвітницька робота у громаді, зокрема і через заходи громадсько-активних шкіл.

Іншим важливим кроком з боку місцевої влади можна запропонувати розроблення специфічного комплексного електронного інтерактивного веб-ресурсу "Електронний робочий стіл архітектора громади" (за прикладом "Робочого стола громадського експерта", доступного онлайн [11]). Такий крок видається реалістичним та корисним з огляду на можливість, які надає сучасна електронна комунікація, а також на задовільну забезпеченість електронними носіями і пристроями мультимедійного зв'язку сільського населення хоча б на побутовому рівні (домашні ПК або ПК у сільських школах, мобільний зв'язок тощо). Зазначений веб-ресурс може містити: 1) методичні матеріали (в т.ч. методики самооцінки організаційної спроможності, здатності залучати активістів, волонтерів-професіоналів; 2) базу кращих практик самоорганізації громади, описаних за єдиним зразком і класифікованих визначеним чином (за проблемою, за галуззю тощо); 3) сторінку зі специфікою конкретних сільських (селищних) громад; 4) форум для спілкування (в т.ч. майданчик для комунікації між західноукраїнськими та східноукраїнськими громадами); 5) майданчик для краудфандингу (пошуку однодумців з матеріально-фінансовими, людськими, адміністративними ресурсами тощо); 6) постійно діючий web-круглий стіл з обміну досвідом. До розробки цього ресурсу доцільно долучити провідні громадські та волонтерські організації районного і обласного рівня. Подібний веб-ресурс для потреб розвитку громад уже діє [12], але його функціонал обмежено можливостями спілкуванням (соціальна мережа). Крім того, він слабо враховує специфіку саме сільського розвитку.

На рівні державного управління важливим є вирішення проблеми недосконалого законодавства у сфері самоорганізації населення. За поширеним експертним свідченням, чинному законодавству не вдалося належним чином унормувати правовий статус ОСН, а також інституціоналізувати гарантії для забезпечення їх ефективної діяльності. Нормативні прогалини ставлять під загрозу функціонування сектору ОСН загалом, не кажучи про адекватні можливості для мешканців сіл і селищ спільно вирішувати актуальні проблеми у громадах.

Експерти єдині щодо необхідних принципових змін у царині законодавчого регулювання діяльності ОСН, до яких слід віднести: 1) уточнення понятійного апарату шляхом визначення понять "мікрогромада", "територія діяльності ОСН" тощо; 2) законодавчу фіксацію неприбуткового статусу ОСН; 3) запровадження територіальних рівнів ОСН і договірного принципу розподілу повноважень між ОСН різних рівнів; 4) спрощення процедури створення ОСН і скорочення терміну легалізації ОСН; 5) надання ОСН права на об'єднання в асоціації з метою захисту своїх прав і розвитку контактів (у тому числі міжнародних); 6) закріплення за ОСН права на заснування підприємств для здійснення господарської діяльності. Більшість із цих новацій передбачені законопроектом № 2466 "Про органи самоорганізації населення" [13]. Однак Парламент вже тривалий час відкладає його прийняття.

Варто наголосити на абсолютній необхідності включення проблематики ОСН до контексту децентраліза-

ційної реформи. Без ОСН об'єднання сільських громад неминуче набуватиме добровільно-примусового характеру, не враховуватиме інтересів місцевих мешканців і не сприятиметься ні місцевою владою, ні населенням як необхідність. Зі свого боку, ОСН можуть запобігти порушенню прав мешканців в селах, що входять до складу об'єднаних громад. Вони стануть джерелом додаткових ресурсів для подолання місцевих проблем. Уможливаючи організований вплив місцевих жителів на органи влади, ОСН здатні запобігти надмірній концентрації владних і ресурсних повноважень у місцевих рад [14]. Ці повноваження, як відомо в ході децентралізації, суттєво розширюються.

З метою врахування проблем функціонування ОСН у децентралізаційній реформі, державі варто не тільки активізувати роботу над прийняттям згаданого вище законопроекту, а й над просуванням іншої розробки — законопроекту № 2467 "Про загальні збори (конференції) членів територіальних громад за місцем проживання". Адже нині взагалі немає ясної процедури проведення загальних зборів мешканців, що погіршує життєздатність ОСН. Зазначений законопроект, серед іншого, дає можливість проводити збори адекватним чином навіть за умови великої — об'єднаної — громади, забезпечуючи легітимне представництво інтересів усіх місцевих мешканців [15]. На жаль, надання йому чинності теж затягується.

Обов'язковим зусиллям з боку центральної влади має також стати всестороннє (законодавче, фінансове, організаційне) сприяння визначенню або уточненню територіальних меж громад і встановленню меж територій громад поза населеними пунктами. Відомо, що ці межі ні юридично, ні фактично ніколи не встановлювалися [16]. А це лише утруднює самоорганізацію населення, "розмиваючи" її територіальну основу. З метою вирішення комплексу пов'язаних з цим проблем, державі, серед іншого, необхідно запровадити моніторинг проблемних громад.

Державі доцільно звернути увагу і на потребу у консультантах-спеціалістах із розвитку громад. Самоорганізація в громаді та її розвиток загалом нині в Україні часто відбувається "манівцями". Очевидною є нестача кваліфікованих кадрів із відповідними знаннями та досвідом [17]. Тому треба посилити відповідні акценти у процесі кваліфікаційної підготовки осіб, що навчаються за економічним та управлінським напрямом у вітчизняних вузах.

ВИСНОВОК

Самоорганізація та партнерство для цілей соціально-економічного розвитку сільських поселень залишається актуальним та перспективним завданням для місцевих громад. Зусилля щодо зміцнення потенціалу сільських громад доцільно диференціювати відповідно до характеру діяльності основних соціально-економічних суб'єктів на місцях — громадського активу, бізнесу, органів місцевого самоврядування. Сферою відповідальності громадського активу може стати розбудова мережі громадсько-активних шкіл для потреб активізації громадського руху у сільській місцевості. Сферою відповідальності бізнесу треба визначити соціальне підприємництво як дієвий інструмент консолідації соціальних та економічних цілей сільського розвитку. Сферою відповідальності місцевої влади пропонується вважати створення/покращення локальних умов для функціонування органів самоорганізації населення. З метою необхідного сприяння цим ініціативам центральним органам публічного управління слід приділити належну увагу відповідним фасилітативним регуляторним, фіскальним, організаційним заходам. Подальші дослідження пропонується присвятити розробленню комплексної методики оцінювання ефективності самоорганізації та партнерських ініціатив у сільських громадах з метою постійного моніторингу та доцільного коригування

спільних місцевих зусиль і відповідної державної політики.

Література:

1. Decker L.E. Community Schools: Linking Home, School, and Community / Larry E. Decker, Mary R. Boo / National Community Education Association. — Fairfax, VA, 1996. — P. 13.
2. Громадсько-активні школи в Україні: кроки до дій: посібник зі створення та управління громадсько-активною школою / Всеукраїнський фонд "Крок за кроком". — 2-ге видання. — К.: СПД-ФО Парашин, 2008. — С. 164.
3. Он-лайн база даних громадсько-активних шкіл [Електронний ресурс]. — Режим доступу <http://gash.ussf.kiev.ua/ru/ukraine>
4. Каталог соціальних підприємств України 2013 / Всеукр. ресур. центр розв. соц. підприємництва "Соціальні ініціативи". — К.: ВД "КМА", 2013. — 80 с.
5. Загайкало О. Соціальне підприємництво — неопцінена необхідність / О. Загайкало // Дзеркало тижня. — 2015. — № 9. — С. 6.
6. Джабраїлов Р.А. Перспективні напрями децентралізації повноважень у сфері ліцензування господарської діяльності / Р.А. Джабраїлов, В.С. Новікова // Самоорганізація в громаді. — 2015. — 16 грудня. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://samoorg-old.com.ua/blog/2015/12/16/perspektivni-napryami-detsentralizatsiyi-povnovazhen-u-sferi-litsenzuvannya-gospodarskoyi-diyalnosti/#more-12335>
7. Гапак Н.М. Економічний розвиток громади: інституційний підхід / Н.М. Гапак // Глобальні та національні проблеми економіки. — 2015. — Вип. 8. — С. 738—743.
8. Подільська агенція регіонального розвитку [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://pard.org.ua/projects.html>
9. Самоорганізація населення в громадах. Історії успіху / за ред. А.С. Крупника. — Одеса: Євродрук, 2016. — 54 с.
10. Типовий статут територіальної громади для міста та села [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://samoorg.com.ua/uk/blog/2015/10/19/tipoviy-statut-teritorialnoyi-gromadi-dlya-mista-ta-sela-mozhna-zavantazhiti-tut/>
11. Електронний робочий стіл громадського експерта [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://civexpert.in.ua/korisni_materiali
12. Пілотна версія соціальної мережі "Катапульта" [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://kata.ua/>
13. Відкритий лист Верховній Раді України. Підтримайте законопроекти щодо самоорганізації в громадах [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://samoorg.com.ua/uk/blog/2015/11/24/vidkritiy-list-verhovniy-radi-ukrayini-pidtrimayte-zakonoproekti-shhodo-samoorganizatsiyi-v-gromadah-2466-2467/>
14. Крупник А. Децентралізація починається з кожного // Українська правда. — 2015. — 27 листопада [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/columns/2015/11/27/7090278/>
15. Реформа децентралізації влади: залучення представників громад / Міжнародний фонд "Відродження" [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.irf.ua/knowledgebase/news/reforma_detsentralizatsii_vladi_zaluchennya_predstavnikov_gromad/
16. Кулинич П. Право сільської громади на землю в контексті адміністративно-територіальної реформи / П. Кулинич // Віче. — 2015. — 14. — С. 24—28.
17. Дзюпин М. Україні необхідні спеціалісти із розвитку громад / М. Дзюпин // Самоорганізація в громаді. — 2015. — 4 вересня [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://samoorg-old.com.ua/blog/2015/09/04/ukrayini-neobhidni-spetsialisti-iz-rozvitku-gromad-profesor/>

References:

1. Decker, L.E. and Boo, M.R. (1996), Community Schools: Linking Home, School and Community, National Community Education Association, Fairfax, USA.
2. Hromads'ko-aktyvni shkoly v Ukraini: kroky do dij. Posibnyk zi stvorennia ta upravlinnia hromads'ko-aktyvnoiu shkoloiu (2008), [Community schools in Ukraine: actions to be taken. Arrangement and management guide], 2nd ed, "Krok za krokom" Foundation, Kyiv, Ukraine.
3. Online database of community schools in Ukraine (2016), available at: <http://gash.ussf.kiev.ua/ru/ukraine> (Accessed 9 November 2016).
4. Katalog sotsial'nykh pidpriemstv Ukrainy (2013), [The catalogue of social enterprises in Ukraine 2013], Kyiv-Mohyla Academy, Kyiv, Ukraine.
5. Zahajkalo, O. (2015), "Social entrepreneurship as an unappreciated necessity", Dzerkalo tyzhnia, vol. 9, p. 6.
6. Dzhabrailov, R.A. and Novikova, V.S. (2015), "Perspective directions of decentralization of powers in the field of licensing of economic activities", Samoorhanizatsiia v hromadi, [Online], 16 December Iss., available at: Режим доступу: <http://samoorg-old.com.ua/blog/2015/12/16/perspektivni-napryami-detsentralizatsiyi-povnovazhen-u-sferi-litsenzuvannya-gospodarskoyi-diyalnosti/#more-12335> (Accessed 9 November 2016).
7. Hapak, N.M. (2015), "Institutional approach to community economic development", Hlobal'ni ta natsional'ni problemy ekonomiky, vol. 8, pp. 738—743.
8. The official site of Podillya Regional Development Agency (2016), available at: <http://pard.org.ua/projects.html> (Accessed 9 November 2016).
9. Samoorhanizatsiia naseleння v hromadakh. Istoriia uspikhu (2016), [Self-organization in communities. Successful cases], ed. Krupnik, A.S., Odesa, Ukraine.
10. The model charter for urban and rural communities (2015), available at: <http://samoorg.com.ua/uk/blog/2015/10/19/tipoviy-statut-teritorialnoyi-gromadi-dlya-mista-ta-sela-mozhna-zavantazhiti-tut/> (Accessed 9 November 2016).
11. The online desktop of a civil expert (2016), available at: http://civexpert.in.ua/korisni_materiali (Accessed 9 November 2016).
12. The pilot project of social network "Catapulta" (2016), available at: <http://kata.ua/> (Accessed 9 November 2016).
13. The open letter to Verhovna Rada of Ukraine (2015). Vote for community self-organization bills, available at: <http://samoorg.com.ua/uk/blog/2015/11/24/vidkritiy-list-verhovniy-radi-ukrayini-pidtrimayte-zakonoproekti-shhodo-samoorganizatsiyi-v-gromadah-2466-2467/> (Accessed 9 November 2016).
14. Krupnik, A. (2015), "Decentralization begins with each of us", Ukrain's'ka pravda, [Online], 27 November Iss., available at: <http://www.pravda.com.ua/columns/2015/11/27/7090278/> (Accessed 9 November 2016).
15. The official site of International Renaissance Foundation (2015), "Decentralization reform: involvement of community", available at: http://www.irf.ua/knowledgebase/news/reforma_detsentralizatsii_vladi_zaluchennya_predstavnikov_gromad/ (Accessed 9 November 2016).
16. Kulynych, P. (2015), "Rural communities' land claims within the context of the administrative and territorial reform", Viche, [Online], vol. 14, pp. 24—28.
17. Dziupyn, M. (2015), "Ukraine needs experts in community development", Samoorhanizatsiia v hromadi, [Online], 4 September Iss., available at: Режим доступу: <http://samoorg-old.com.ua/blog/2015/09/04/ukrayini-neobhidni-spetsialisti-iz-rozvitku-gromad-profesor/> (Accessed 9 November 2016).

Стаття надійшла до редакції 10.11.2016 р.